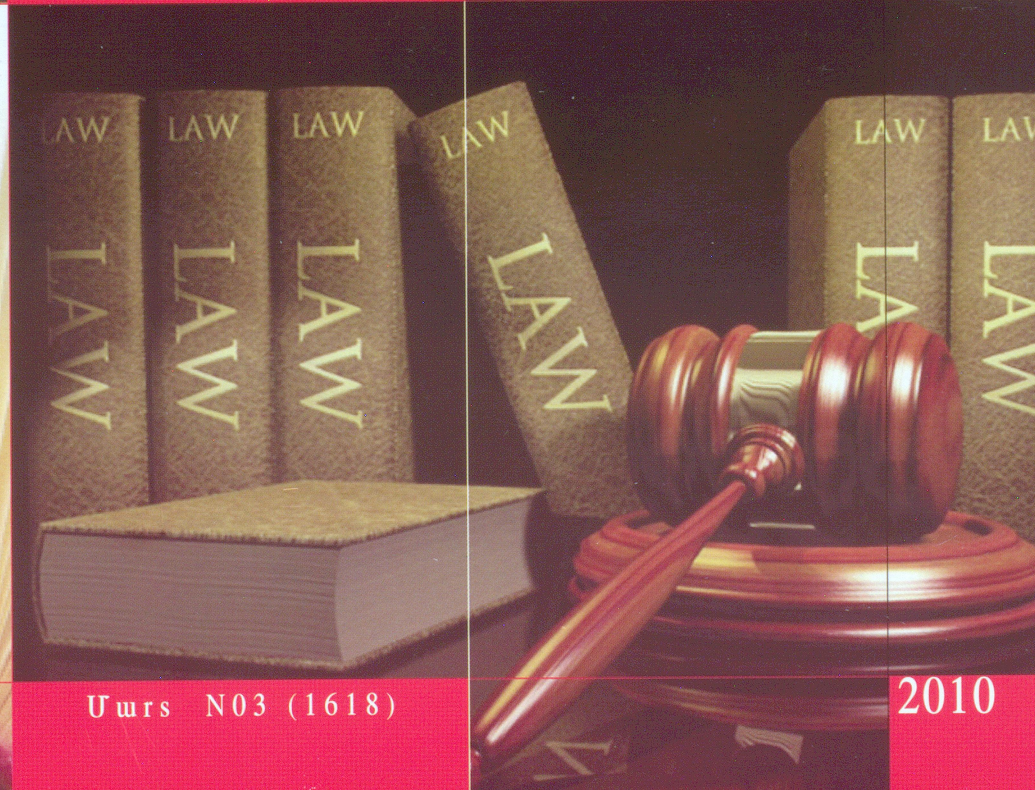
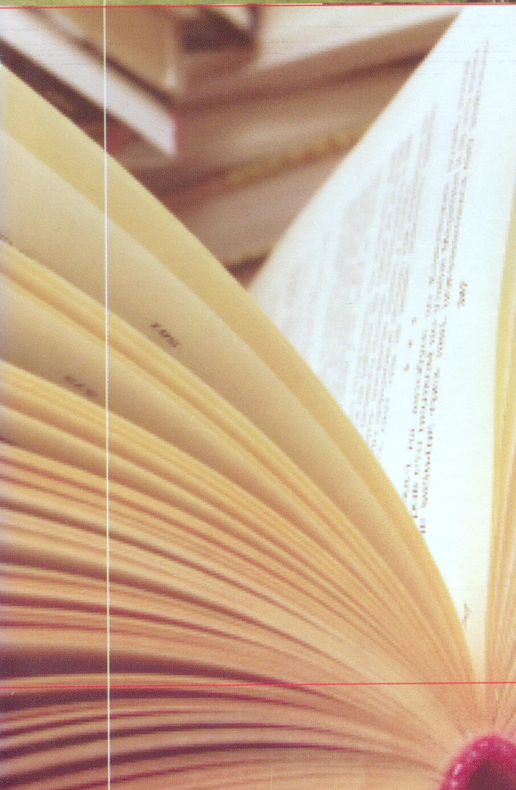

ՀՅՌ Պատգմաբեր

ԴՐՈՇԱԿ

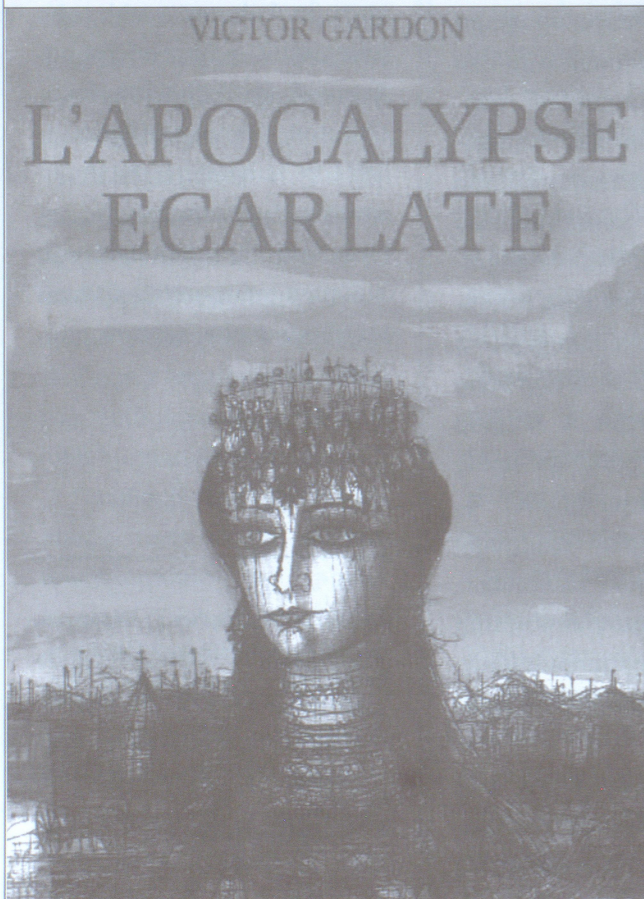

Մտրս N03 (1618)

2010

ՄԻ ԱՂԲՅՈՒՐ ՎԱՆԱ ԻՇԽԱՆԻ ԵՎ ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Ս. Եղիազարյան
Պարմական գիրությունների թեկնածու

Տրանսահայ գրող Վիկտոր Գարդոնը Վահրամ Կաֆայանի ծնվել է Վան ֆաղափում 1903 թ.: Հայոց ցեղասպանությունից հետո ընտանիքի հետ գաղթել է Վանից և երկար դեգերումներից հետո հաստատվել Ֆրանսիայում:

1959 թ. լույս տեսավ նրա «Եյանֆի կանաչ արևը» երկը, որին հաջորդեց «Զմրուխտավառ աստղեր» վեպը: 1970 թ. հրատարակվեց նրա «Բոստրագոյն հայտնություն» աշխատությունը: Հետագայում հեղինակն ի մի բերեց իր երեք աշխատությունները «Զմրուխտավառ աստղեր» վերնագրով վեպում:

Ուշագրավ են հեղինակի հաղորդած տեղեկությունները 1915 թ. Վանի Այգեոսան թաղամասի հերոսամարտի վերաբերյալ, որտեղ կարևոր սվյալներ կան Վանա Իսխանի (Նիկողայոս Միխայելյան, մահ.՝ 1915 թ.), Արամ Մանուկյանի և այլ հայտնի գործիչների մասին:

Պեսֆ է նեել, որ Վահրամ Կաֆայանի հայրը՝ Հարություն Կաֆայանը, Արմենական կուսակցության Վանի ղեկավարներից մեկն էր, իսկ հորեղբայրը՝ Այգեոսանի հերոսամարտում թուրքական զորանոցները հրկիզողներից «Հրկեզ Տիգրան»-ը:

Վահրամ Կաֆայանի տղամտությունը սկսվում է այն ժամանակներից, երբ Հայ Յեղափոխական

Դաճակցությունն ու Արմենական կուսակցությունն առանձին գործունեություն էին ծավալում Վանում ինքնադատական խմբերի ստեղծման ուղղությամբ: 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին երկու կուսակցությունները համատեղեցին իրենց ուժերը, որի արդյունքում կերտվեց այն փառահեղ հաղթությունը, որը հայոց տղամտության մեջ է մտել որպես Այգեոսանի 1915 թ. հերոսամարտ:

Ներկա մեջբերումները կատարված են հեղինակի «Զմրուխտավառ աստղեր» վեպից¹:

***

Իշխանի և Արամի մասին հեղինակի առաջին հիշողությունը պատկանում է 1908 թ.: Այդ ժամանակ Վան քաղաքում արդեն զգացվում էր հերթական կոտորածի շունչը: Արդուլ Համիդի կողմից ժամանակ առ ժամանակ իրականացվող կոտորածները հայության շրջանում հայտնի էին «դեպքեր» անունով: Դաճակցական և արմենական «քաջեր»-ը² բերվել էին մարտական վիճակի: Մինչ այդ, ըստ հեղինակի՝ երբ արմենականների ժողովում քննարկվում էր ինքնապաշտպանության հնարավորությունը, Հարություն Կաֆայանը հայտարարեց. «Իշխանը քաշվել է սարերը, Փափագյանը և մյուսները չեն կարող ի մի հավաքվել... Արամը ձերբակալված է... Եկարյանը բացակա...»³:

Զարմանալիորեն թուրքերի շրջանում զգացվում էր մի տեսակ սպասողականություն: Շուտով պարզվեց պատճառը: Տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը: Վանում նույնիսկ թեթև բախում տեղի ունեցավ թուրք զինվորների միջև: Շուտով թուրքական զորքը հեռացավ Վանից:

Փաստորեն արդեն 1908 թ. Վանում, որպես ինքնապաշտպանության ղեկավարներ, հայտնի էին դաճակցական գործիչներ Իշխանը, Վահան Փափագյանը (Կոմս)⁴ և Արամը, ինչպես նաև արմենական Արմենակ Եկարյանը⁵:

Երիտթուրքերն Օսմանյան կայսրությունում հայտարարեցին «հուրիեթ», «ադալեթ», «ուխուվեթ», «մուսավաթ», այսինքն՝ «ազատություն», «արդարություն», «եղբայրություն», «հավասարություն»:

Այնուհետև սկսվեց համեմատաբար խաղաղ շրջան: Հարություն Կաֆայանը մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ հանդիպումներ ունեցավ երիտթուրքական ղեկավարների հետ: Այնտեղ նա

Վիկտոր Գարդոն (Վահրամ Կաֆայան)

հանդիպում է նաև ՀՅԳ անդամ, երիտթուրքական պառլամենտի պատգամավոր Ակնունու (Խաչատուր Մալումյան) հետ⁶:

Հարություն Կաֆայանի վերադարձից հետո սրվում են հարաբերությունները Վանի ՀՅԳ կառույցի և Արմենական կուսակցության միջև, որի հետևանքով Հարություն Կաֆայանը ցանկանում է հրաժարվել կուսակցությունում իր գրադեցրած պաշտոնից⁷: Արմենական այդ ժողովին ներկա էր նաև Արմենակ Եկարյանը, որը կտրուկ դեմ է արտահայտվում նրա հրաժարականին:

¹ Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Զմրուխտավառ ասպետը, Ե., 1990:

² Վանում «քաջեր» էին կոչվում ինքնապաշտպանական խմբերի մարտիկները:

³ Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Զմրուխտավառ ասպետը, էջ 187:

⁴ ՀՅԳ գործիչ, երիտթուրքական պառլամենտի պատգամավոր (1876-1973):

⁵ Արմենական կուսակցության գործիչ (1870-1925):

⁶ Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Զմրուխտավառ ասպետը, էջ 317:

⁷ Նույն տեղում, էջ 340-341:

Վանա Իշխանը

Հեղինակի հաջորդ հիշատակությունները վերաբերում են արդեն 1915 թ. դեպքերին:

Վահրամ Կաքավյանը պատմում է, որ 1915 թ.՝ առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց հետո, լուր հասավ, որ Կարս-Բաքու ուղղությամբ արշավող Էնվեր փաշայի բանակը ջախջախվել է ռուսական զորքի կողմից և որ Էնվեր փաշայի կյանքը փրկել է ոմն հայ Հովհաննես չավուշը:

Արդեն վանեցիներին էր հասել երիտթուրքական կառավարության հրամանը՝ զինվորագրվել թուրքական բանակին: ՀՅԳ-ն և արմենականները որոշում են ժամանակ շահելու համար ենթարկվել հրամանին: Հարություն Կաքավյանը որոշում է զինվորագրվել անձամբ: Այն պնդմանը, թե պետք չէ անդամագրվել, քանի որ Վանում ղեկավարներ են անհրաժեշտ, Հարությունը պատասխանում է. «Ղեկավարներ կմնան Արամը, Եկարյանը, Վռամյանը⁸, Կուլոլյանը⁹»¹⁰:

Սկսվում է Վանի պաշարումը Ջևդեթ փաշայի¹¹ ղեկավարած թուրքական զորքի և քրդական զինվորների կողմից: Վանի ազգային կուսակցությունները պատվիրակություն են ուղարկում Ջևդեթի մոտ: Պատվիրակությունը ղեկավարում էր Ա.

Վռամյանը: Ըստ Վահրամ Կաքավյանի՝ Ջևդեթը պատվիրակությունից պահանջում է իբրև թե թուրքական բանակից դասալիք երեք հազար վանեցիներին հանձնել իրեն, հակառակ դեպքում սպառնալով կոտորել վանեցիներին: Ա. Վռամյանը նրանից խնդրում է դասալիքների ցուցակը: Ջևդեթը սպառնում է կազմել այդ ցուցակը՝ դասալիքների դիակները շարելով Վանի ավերակների վրա: Ջևդեթը պատվիրակությանը հայտնում է, որ պատրաստվում է 50-ական թուրք զինվոր տեղադրել Վանում գտնվող յուրաքանչյուր արտասահմանյան առաքելության շենքում (Վանում գործում էին ամերիկյան, շվեյցարական և գերմանական առաքելություններ)՝ իբրև թե նրանց անվտանգությունն ապահովվելու համար: Ա. Վռամյանը պատասխանում է, որ այդ պարագայում հայերն ի սկզբանե հրաժարվում են նրանց նկատմամբ տեղի ունեցած դժբախտությունների համար պատասխանատվությունից: Ջևդեթը սպառնալից հարցնում է. «Այդ դո՞ւք է, որ պիտի սպառնաք իմ պահակագործերին»: Ա. Վռամյանը, հիշեցնելով իր թուրքական պառլամենտի պատգամավոր լինելը, հարցնում է, թե Ջևդեթը ումի՞ց է ուզում ապահովագրել արտասահմանյան միսիանների անվտանգությունը: Միսիանների ղեկավարները՝ դոկտոր Ը-շըրը և հեր Սպերին հայտնում են, որ երկար տարիների ընթացքում հայերից բողոքելու որևէ առիթ չեն ունեցել:

Այնուհետև Ջևդեթը հայտարարում է. «Վռամյան քեյ, Շատախի հայերը ըմբոստացել են: Նրանք սպանել են զգալի թվով քրդեր ու ժանդարմներ»: Հայերը հայտնեցին, որ այդ իրադարձությունների մեղավորը տեղի թուրք գավառապետն է, որը սպանել է տվել հայկական դպրոցի ուսուցչին և ձերբակալել շատ հայերի: Ջևդեթը պահանջեց Իշխանի գլխավորությամբ Շատախ ուղարկել մի պատվիրակություն՝ ընդհարումները

⁸ ՀՅԳ գործիչ, երիտթուրքական պառլամենտի պատգամավոր (մահ.՝ 1915 թ.):

⁹ Ուսուցիչ, Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը:

¹⁰ Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 391-392:

¹¹ Թուրքական զորքի հրամանատարը 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին:

Արշակ Վռամյան

դադարեցնելու և դրանց պատճառները պարզելու համար, խոստանալով գավառապետի հանցանքը պարզելու դեպքում կախաղան բարձրացնել նրան: Ա. Վռամյանը համաձայնում է Ջևդեթի պահանջին¹²:

Շուտով թուրքական զորքերը զբաղեցնում են Այգեստանի վրա իշխող դիրք գրավող Համուղ աղայի գորանցը¹³:

Արմենականներն ի սկզբանե դեմ էին, որ Իշխանը մեկնի Շատախ: Վահրամ Կաքավյանը հաղորդում է, որ Վանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարը Իշխանն էր: Արմենականներն առաջարկում էին ուղարկել նվազ կարևոր մեկին, սակայն Ա. Վռամյանը պնդում է Իշխանի գործուղման վրա: Մնում էր իմանալ Արամի և իր՝ Իշխանի կարծիքը¹⁴:

Շուտով Վան հասան թուրքական բանակից փախած մի քանի վանեցիներ, բերեցին թուրքական բանակ գորակոչված հայ զինվորների կոտորածի լուրը¹⁵: Նույն գիշեր թե՛ դաշնակցականները և թե՛ արմենականները մարտական դրության բերեցին իրենց ինքնապաշտպանության խմբերը:

Հաջորդ օրը Հարություն Կաքավյանի տուն եկան Ա. Վռամյանն ու Իշխանը: Վահրամ Կաքավյանն այսպես է նկարագրում Իշխանին. «Իշ-

խանի շրթունքները հաստ էին ու կարմիր: ...առատ ու երկար մազերը թափվում էին վզի վրա: Մատանիներ կրող նրա մատները շողշողում էին ամեն շարժումից: Նրանից գալիս էր լավանդի մշտատև բույր»¹⁶:

ՀՅԳ-ն և արմենականները ներքին համաձայնություն ունեին՝ ինքնապաշտպանության ժամանակ համադրելու սեփական գործողությունները: Նշված հանդիպումը նպատակ ուներ համադրելու ապագա գործողությունները: Որոշվում է մշակել Վանի ինքնապաշտպանության ծրագիր: Իշխանը հայտարարեց. «Մենք ունենք միայն հինգ հարյուր հրացան, հինգ հարյուր մաուզեր ատրճանակ, յոթանասուն հազար փամփուշտ և մեր բազուկները: Ուրիշ ոչինչ: Մեր դրությունը խիստ աննպաստ է: Բոլոր ստրատեգիական կետերը գրավել են թուրքերը և թնդանոթներն արդեն ուղղել են մեզ վրա: Մեր դիմադրությունը մեկ շաբաթից ավելի չի կարող տևել»: Ըստ Իշխանի՝ անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել: Իշխանը հայտնեց, որ այդ նպատակով հաջորդ օրը մեկնում է Շատախ: «Դուք չպետք է գնաք: Շատ մեծ պարտականություն ունեք դուք Վանում», - փորձեց հակառակվել Հարություն Կաքավյանը: «Այո, - պատասխանեց Իշխանը, - բայց Շատախի հայերը ոչ ոքի չեն լսի, բացի ինձանից: Հենց միայն իմ ներկայությունն այդ լեռներում՝ հանդարտ կպահի բոլոր քրդերին»: Հարությունը փորձեց կրկին հակաճառել, սակայն Ա. Վռամյանը հայտնեց, որ ՀՅԳ տեղական կառույցի որոշումն է այդպիսին: Ի վերջո, Հարություն Կաքավյանն առաջարկեց, որ «Վանի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար պարոն Իշխանը հայտնի իր կարծիքը»: Իշխանն ասաց. «Անկարելի է դիմադրել ոչ Այգեստանում, ոչ էլ Քաղաքում¹⁷: Ուրեմն ամեն գնով խուսափենք մարտից: Եթե հաջողություն չունենանք, մեր զինված ուժերը դուրս կգան քաղաքից ամբողջ քաջառողջ բնակչության հետ, կամրանանք Վարազա սարի վրա և

¹² Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 419-421:

¹³ Նույն տեղում, էջ 418:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 421:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 422:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 424:

¹⁷ Քաղաքամեջ:

Արամ Մանուկյան

մարտեր մղելով՝ կփորձենք հասնել ռուսներից գրավված Պարսկաստան»։ Իշխանը տեղեկացրեց նաև, որ ինքնապաշտպանության հրամանատարությունն իր բացակայության ընթացքում դրված է Բուլղարացի Գրիգորի և Կայծակ Առաքելի վրա¹⁸։ Նրանց էր կցվելու նաև Արմենակ Եկարյանը։ Նրանց ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնելու էր Արամը։ Որոշվեց, որ թուրքերի հարձակման պարագայում Վանի հայությունը կդիմի ինքնապաշտպանության։ Վահրամ Կաբալյանը պատմում է, որ իր տատն Իշխանի և Վռամյանի հեռանալուց հետո ասել է. «Այս երկու մարդիկ... Գաբրիել հրեշտակի ձեռքը իջել է նրանց գլխին... ողջ չեն մնա»¹⁹։

Երկու օր հետո Հարություն Կաբալյանի մոտ է գալիս նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը։ Նա բերում է սահմուկեցուցիչ լուրը. Ջևղեթն այդ օրն առավոտյան իր մոտ էր հրավիրել Արամին և Ա. Վռամյանին։ Նրանք մեկնել են միմյանցից առանձին։ Ա. Վռամյանը ձեռքակալվել էր, իսկ Արամին ճանապարհին, բարեբախտաբար, այդ լուրը հասցրել է մի հայ, որից հետո Արամը թաքնվել է։ Իսկ Իշխանն ու նրա ուղեկիցները սպանվել են Հիրճում՝ Շատախում, երբ հյուրընկալվելիս են եղել մի

քուրդ ցեղապետի մոտ։ Պարզ է, որ Ջևղեթի հաջորդ քայլը լինելու էր Արամի ձեռքակալությունը՝ Վանի հայությանն իսպառ գլխատելու համար։

Հաջորդ օրը Ջևղեթը հայկական պատվիրակությանը հայտնեց, որ Իշխանը սպանվել է, քանի որ չի կատարել հրամանը՝ ներկայանալու Ջևղեթին, իսկ Ա. Վռամյանի վերաբերյալ ինքը հրաման ունի նրան ուղարկելու Կոստանդնուպոլիս²⁰։ Ջևղեթը ասաց նաև, որ ուզում է տեսնել Արամին՝ դասալիքների հարցը նրա հետ քննարկելու համար։ Պատվիրակությանը ճանապարհին հանդիպած միսիոներ դոկտոր Ըշըրը խորհուրդ է տալիս, որ պեսազի հայերը, սեփական կյանքը փրկելու համար, դիմեն ինքնապաշտպանության²¹։

Հասավ ճակատագրական ժամը։ Վանեցիները՝ Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ, որին այդ ժամանակ թուրքերը սկսում են կոչել Արամ փաշա²², դիմում են ինքնապաշտպանության։

Վահրամ Կաբալյանը, որն այդ ժամանակ 12 տարեկան էր, կատարում էր նամակատարի պարտականություն հայկական դիրքերի միջև։ Նա դիրքերից մեկի հրամանատարի նամակը տանում է գլխավոր շտաբ և, տեսնելով Արմենակ Եկարյանին, նամակը հանձնում է նրան։ Վերջինս նամակը փոխանցում է ղեկավարին՝ Արամին, սակայն Արամը խնդրում է նրան անձամբ կարդալ այն։ Վահրամ Կաբալյանն այսպես է հիշում այդ դրվագը։ «Արամը ֆես էր դրել... Դիմադրության ղեկավարը թուրքական գլխարկ էր դրել։ ...Արամը կռահեց հայացքի նշանակությունը։ «Տղա՛ս, մենք հարկադրված ենք պահպանել մեր կյանքը և ապստամբներ չենք»²³։ Այնուհետև Արամը գովեց

¹⁸ Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ։
¹⁹ Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 424-428։
²⁰ Վռամյանը Ջևղեթի հրամանով խեղդամահ արվեց Վանա լճում։
²¹ Տե՛ս Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 428-429։
²² Նույն տեղում, էջ 468։
²³ Թուրքերը վանեցիների ինքնապաշտպանությունը փորձում էին ներկայացնել որպես ապստամբություն, իսկ Արամին՝ որպես ապստամբապետ։ (Տե՛ս Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործունեությունը, Ե., 2009, էջ 33)։

ինքնապաշտպանական ջոկատների զինվորներից մեկին։ Ըստ Վահրամ Կաբալյանի, այնքան բարձր էր Արամի հեղինակությունը, որ «այդ գովեստը արտակարգ չափեր էր ընդունում Արամի բերանում»²⁴։ Հետո Արամին հետաքրքրեց Վահրամի նման մի փոքրիկ տղայի ներկայությունը մարտական գործողությունների կիզակետում։ Վահրամն ասաց, որ ցանկացել է դիտել թուրքական զորանոցի հոդս ցնդելը²⁵։ «Այսպիսի տղաներ ունեցող ազգը երբեք չի անհետանա այս նգովյալ աշխարհից», - ասաց Արամը²⁶։

Վահրամ Կաբալյանը հիշում է Արամի վերաբերմունքն Այգեստանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Արմենակ Եկարյանի նկատմամբ։ Դաշնակցական ղեկավարը մեծահոգի, հարգալից և ջերմ էր արմենական մարտական ընկերոջ նկատմամբ²⁷։

Շուտով ի հայտ է գալիս Վանում հավաքված հայության կերակրելու խնդիրը։ Արամի հանձնարարությամբ հայ զինվորները մեկնում են հայերից լքված գյուղերը՝ թաքցրած սննդամթերքը գտնելու և Վան բերելու համար²⁸։

Վահրամը հիշում է նաև, որ Վանի ինքնապաշտպանության շտաբում, երբ Արամը հարցրեց ռուսական զորքի գտնվելու վայրի մասին և ինացավ, որ վերջիններս դադարեցրել են առաջխաղացումը դեպի Վան, ասաց. «Չգիտեմ՝ լա՛վ բան արեցի՞նք, որ հայտնեցի՞նք նրանց, թե դեռ չենք կոտորվել»²⁹։ Արամը կարծես կանխազգացել էր, որ ռուսները շուտով լքելու են հայերին՝ նրանց դեմ առ դեմ թողնելով թուրքերի հետ։ Այդ իսկ պատճառով, ամիսներ անց, վանեցիները հեռանալու են իրենց բնօրրանից։

Այնուհետև թուրքերի կողմից գրավվում է Վարազա սարը։ Երբ Վահրամը հարցրեց թուրքերի կողմից գրավվելուց հետո Վարազա վանքում ամփոփված Արծրունյաց թագավորների շիրիմների ճակատագրի մասին, Արամը պատասխանեց. «Պետք է փրկել նախ ողջերի՛ն, Վահրա՛մ։ Մեռյալները ապահովության մեջ են»³⁰։

Վահրամ Կաբալյանը հետաքրքիր մի պատմություն է պահպանել նաև Բուլղարացի Գրիգորի կողմից ձուլված թնդանոթների գործածման վերաբերյալ։ Դրանք դիրքից դիրք էին փոխադրվում՝ կապված իրավիճակի փոփոխության հետ։ Ահա՛, երբ դրանք պետք էր տեղափոխել դիրքերից մեկը, մի զինվոր ժամանակ շահելու համար կեղծ բա-

նակցությունների մեջ է մտնում թուրքերի հետ։ Նա «հայտնում» է, որ իրենք որոշել են անձնատուր լինել։ Երբ թուրքերն անակնկալի են գալիս, հայ զինվորն ասում է, որ՝ «Այդ մեր մեծավորի՛ Արամ փաշայի հրամանն է»։ Թուրքերը բղավում են, թե Արամը փաշա չէ և որ իրենք նրան կախաղան են բարձրացնելու։ Այդ ընթացքում թնդանոթները տեղադրվում են դիրքում և կրակ բացում թուրքերի վրա³¹։

Արամի մասին Վահրամ Կաբալյանի վերջին հիշողություններից մեկը կապված է Վանի թուրքական ոստիկանության շենքի պայթեցման հետ՝ նրա հորեղբայր «Հրկեզ Տիգրանի» կողմից։ Շենքը պայթեցվում է, որից հետո հրկիզողին շնորհավորելու համար դեպքի վայր է գալիս անձամբ Արամը։ Նրա հետ էին Բուլղարացի Գրիգորն ու Արմենակ Եկարյանը։ «Արամը վազեց դեպի Տիգրանը և գրկեց նրան։ «Շնորհակալություն, - ասաց նա, - շնորհակալություն բոլորիս կողմից»³²։

Վերջին անգամ Վահրամն Արամին տեսավ արդեն Վանի ինքնապաշտպանության հաղթանակից հետո, երբ Արամը նշանակվել էր Վասպուրականի նահանգապետ³³։

***

Այսֆանով ավարտվում են Վահրամ Կաբալյանի հաղորդած ինքնակյանքը Վանա Իջիսանի և Արամի մասին։ Այդ ինքնակյանքում վառ կերպով ընդգծված են հայ ազատամարտի երկու նվիրյալների, ինչպես նաև էլի ցասերի գործունեության արժեքը կողմերը։

²⁴ Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 450-451։
²⁵ Այդ օրը Վանի ինքնապաշտպանության մարտիկների կողմից պայթեցվել էր Համուդ աղայի զորանոցը։
²⁶ Վիկտոր Գարդոն, Չմրուխտավառ ասպետը, էջ 451-452։
²⁷ Նույն տեղում, էջ 460-461։
²⁸ Նույն տեղում, էջ 462։
²⁹ Նույն տեղում։
³⁰ Նույն տեղում, էջ 463։
³¹ Նույն տեղում, էջ 467-469։
³² Նույն տեղում, էջ 494։
³³ Նույն տեղում, էջ 514։